

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

*Тамара Демченко,
Олександр Тарасенко*

●

ДО ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ЖОВТНІ 1905 р.

У соту річницю першої російської революції актуалізувалася увага наукової громадськості до подій, які стали передвісниками глобальних соціальних змін у Російській імперії на початку ХХ ст. У загальному, так би мовити, імперському вимірі дана проблема в цілому досліджена. Існує досить потужна наукова література. Тоді як регіональний, губернський рівень конфлікту між суспільством і владою, котру на місці уособлював губернатор, не достатньо досліджений і потребує подальших студій із залученням місцевого джерельного матеріалу. Цим зумовлюється актуальність вивчення діяльності Чернігівської міської думи, яка стала виразником суспільних настроїв у регіоні.

Склад Чернігівської думи, «партійні» уподобання і настрої її гласних у контексті взаємин із представниками місцевої коронної адміністрації у 1905 р. уже потрапили в поле зору чернігівських істориків¹. Дана розвідка продовжує започатковану роботу і має за мету простежити ці взаємини після опублікування маніфесту від 17 жовтня 1905 р. і подій в Чернігівській губернії, що призвели до резонансного факту - відкритого конфлікту між місцевою публічною владою в особі Думи і чернігівським губернатором О.Хвостовим.

Джерельною основою нашої розвідки став досі не введений у науковий обіг протокол надзвичайного засідання Чернігівської думи 24 жовтня 1905 р. На цьому засіданні гласні виразили своє ставлення до «патріотичних і політичних демонстрацій», погромів, дій/бездіяльності місцевої коронної власті під час безчинств, відкрита характеристика/критика якої, по суті, була прецедентом публічного обговорення її ефективності. Це, звісно, не могло сподобатися губернаторові. Він намагався представити справу так, ніби Чернігівська дума є збіговиськом наклепників на нього (на імперські владні структури). Зрештою губернатор намагався порушити судове переслідування проти деяких надто «активних» гласних.

Спостережливі сучасники відзначали абсурдність імперської системи урядування, коли навіть Сенат, визнаючи незаконність губернаторського «вето» на рішення Думи, не міг відновити законність, а «опротестування постанов міських установ, з точки зору законності, стало одним із засобів виявлення сили губернаторської влади і боротьби з міським самоуправлінням та його культурно-просвітницькою діяльністю»². Така практика побутувала в усій імперії. Звісно, про це знали добре і гласні Чернігівської думи, яким не бракувало ні юридичних

знань, ні досвіду громадського життя. Для того, щоб вони відважилися на рішучі випадки проти місцевої влади/губернатора, мала бути надзвичайна причина. Нею стали події 23 жовтня 1905 р. у Чернігові.

Перші дослідження цих подій були здійснені ще у середині 20-х років ХХ ст. З'явилися розвідки О.Дроздова, С.Глушка. Останній твердив, що «дійсно політичні маніфестації на Чернігівщині в багатьох містах закінчилися жахливими єврейськими погромами. Цілий ряд міст, як Новгород-Сіверський, Новозибків, Чернігів, Козелець, Клинці й т. и. було погромлено; а в Ніжині дійшло до того, що крім євреїв, селяни побили й студентів місцевого історико-філологічного інституту»³. Ніжинським подіям багато місця у публікації «Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію» 1905 року» приділив О.Дроздов, особливо підкресливши, що чорносотенцями були організовані погроми євреїв та революційної інтелігенції «без різниці національності»⁴.

Безпосереднім поштовхом до демонстрацій і, зрештою, погромів став царський маніфест 17 жовтня 1905 р. У сучасників він зажив контрверсійних оцінок. Наприклад, ініціатор оприлюднення маніфесту, голова ради міністрів С.Вітте, згадував: «17 жовтня дало привід культурним ліберальним класам виставити крайні вимоги, до яких можна доходити лише поступово, пристосовуючи до них державне життя... Крайні ліві революційні партії продовжували анархічні нападки і безчинства. Це з припиненням війни викликало створення правих революційних партій, які знайшли оплот у двірцевих сферах і зрештою у самого імператора»⁵. Ще різкіше висловився П.Мілюков: «Цей текст [маніфесту. - **Автори**] справляв непевне і незадовільне враження... Що це таке? Нові хитрощі і затяжка чи насправді серйозні наміри? Вірити чи не вірити?»⁶. Перегукується з цими оцінками і думка М.Грушевського: «В справах політичних і суспільних царський маніфест 17 жовтня 1905 р. відкрив великі перспективи, з котрих одначе мало здійснилося справді»⁷. М.Коцюбинський, котрий мешкав у Чернігові, майже такими ж словами оцінив значення вищеназваного документа. У листі до М.Чернявського від 18 листопада 1905 р. він писав: «Посилаю Вам маніфест 17/X по-українськи. Та на якій би мові він не був, все ж це папірець, та й годі. Слова одні, а вчинки другі»⁸.

Коли поміркована інтелігенція розмірковувала над доленосним маніфестом, на вулицях починала «творитися історія». С.Русова, яка тоді мешкала з родиною в Петербурзі, так згадувала побачене в столиці: «Аж ось настав і великий день 17 жовтня 1906 р. [у тексті помилка, має бути: 1905 р. - **Автори**] - проголошення Конституції і призначено вибори до Думи. День був зимовий, але всі бігли на вулицю, не сиділося вдома, на вулицях мало знайомі люде сходились, віталися, цілувалися, радість грала на всіх обличчях. Але недовго тривала ця радість, вже того самого вечора з усіх усюдів повилазили інші люде, злобні, темні, п'яні - так звані чорносотенці виступили на оборону абсолютизму, з ненавистю до всього поступового вони ходили юрбами, носили портрет царя, співали державний російський гімн або молитву «Спаси, Господи, люди твоя», і горе було тій групі студентів чи поступовців, що зустрічалися з цими маніфестантами: доходило зараз до бійки, і вже в той самий день визволення пролито кров його оборонців. Це було щось таке несподіване, незрозуміле, звідки, хто підслав цю темну, п'яну, роз'ярену юрбу, яка йшла проти кращих людей... Тільки пізніше виявилось, що весь час, поки підготовлялась конституція, з не меншою енергією працював монархічний так званий «Союз Русского Народа», який мав зв'язки з найвищими колами і працював вільно, хоч і таємно»⁹.

У Чернігові спостерігалася аналогічна картина. І.Шраг згадував: «18 жовтня 1905 р. в Чернігові дізналися про маніфест 17 жовтня; захват був надзвичайний: люде здоровили один одного, і не багато було таких, які поставилися до нього скептично, кажучи, що поки що це тільки шматок паперу; ... Начальство отетеріло, не знало, що йому робити; неначе і повинна бути «свобода», неначе і не можна її дозволити. Почалися мітинги: в залі Думи, в ремісничій школі, в театрі; були мітинги соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, представників різних

течій та напрямків; майже щодня одбувалися «мітинги». Та не довге було їх життя. Почалась поголоска, що мітинги будуть розгонити, що з дня на день громитимуть євреїв, казали (це була правда), що поліція запрошувала на певний день селян прибувати в город»¹⁰.

18 жовтня в «Черниговских губернских ведомостях» з'явилося оголошення/ попередження за підписом губернатора: «В виду происходящих в г. Чернигове беспорядков и забастовок мною будут приняты самые решительные меры восстановления порядка: уличные толпы, в случае не исполнения распоряжений полиции разойтись, будут рассеиваться силою; всякие проявления насилия над мирными жителями будут немедленно подавляться. Необходимые меры предупреждения приняты и имеющихся в моем распоряжении средств достаточно для поддержания порядка и спокойствия жизни обывателей в городе»¹¹.

Проте губернатор О.Хвостов був погано поінформований про потенційну загрозу кривавих зіткнень і достатність власних засобів для їх запобігання або обманював жителів міста й губернії. Вже надходили тривожні відомості про безладдя і погроми з ряду повітів Чернігівщини. 23 жовтня жах погромів охопив і Чернігів. Причому, на думку І.Шрага, його «упорядив» сам губернатор. «В жовтні, - згадував Ілля Людвигович, - не пам'ятаю якого дня, здається 24 чи 25, у губернатора була нарада ріжного «начальства» з приводу того, як запобігти «нарушенію порядка», і от саме тоді прийшла до губернатора юрба, з самого складу якої було видко, на що од неї можна чекати. Вони прохали губернатора йти разом з ними на Соборну площу і там одправити молебня за царя. «Начальство» згодилося, і по вулицях Чернігова потяглася процесія: напереді якийсь хуліган ніс царський портрет; за ним губернатор і інше «начальство», далі всякі чорносотенці, босяки, хулігани; на кінці відділ солдатів з рушницями. Як тільки процесія увійшла до головних улиць, затріщали шибки в єврейських домах та крамницях; процесію це не спинило, вона дійшла до собору і почала правити молебня, а в городі почався вже справжній погром»¹².

Цей опис перегукується з рядками із спогадів В.Хижнякова: «До Чернігова я приїхав вранці. Направляючись до свого будинку і виїхавши на «Красний» міст, я побачив багатолюдну процесію, яка рухалась назустріч посеред вулиці. Виглянуло сонце і освітило спереди щось блискуче. Здогадавшись, у чому річ, я сказав візнику повернути назад і почекати в стороні, на майданчику перед мостом. Вся процесія пройшла переді мною. Попереду йшли два відомих у місті «патріоти», які гумовими палицями били євреїв і молодих людей, котрі здавалися їм крамольними. Один ніс велику ікону, а другий царський портрет. За ними йшов губернатор Хвостов з жандармським полковником і якимсь військовим. Позаду рухався невеликий загін солдатів з рушницями і потім натовп різного наброду до 150 чоловік. Не пройшло й години, як стало відомо, що процесія відслужила в соборі молебень, а звідтіля натовп кинувся на базар, і негайно задзвеніли розбиті шибки, і пішов погром і грабунок єврейських лавок і будинків, без будь-якої перешкоди з боку поліції, яка була присутньою при цьому»¹³.

Деякі нові штрихи до історії погромів додають спогади Д.Дорошенка, який акурат у той час приїхав до Чернігова відвідати хворого батька. «У Чернігові, - згадував Дмитро Іванович, - настрої був дуже неспокійний, скрізь по вулицях ходили патрулі війська, всі крамниці були замкнені. ... Я побіг до Іллі Шрага, відомого українського дяча, щоб довідатися, що діється в місті... Шраг мешкав далеко на окраїні міста, і до нього треба було переїздити через річку Стрижень т. зв. Червоним мостом. Шрага я застав у тривожному настрої: в місті сподівалися погрому. Поліція явно держала сторону погромників. Поки ми сиділи з Шрагом, набігли його діти й сказали, що на мітинг, що одбувався в будинку губерніяльного земства, напали чорносотенці й стали бити учасників; старшого пасерба Шрагового було поранено в голову, так що довелося кликати лікаря. Вже зайшов вечір. Лікар приїхав, зробив перев'язку і сказав, що на Червоному мості засіли чорносотенці і б'ють усіх, хто вертався з мітингу, особливо студентів. Другої дороги

до міста не було як тільки через міст, мені в моїй студентській шинелі (плащі) вертатись було небезпечно, - пізнають і накинуться. Лікар запропонував, що перевезе мене, сховавши під фартук фіякра. Не було іншої ради, і я поїхав таким способом, поки ми не опинилися уже в осередку міста»¹⁴.

Не менш цікаві спогади М.Ковалевського, якого разом з іншими вихованцями дворянського пансіону того фатального дня не випустили з приміщення, але підлітки спостерігали з-за мурів за розвитком подій: «Десять коло години 11 побачили ми на Соборній площі, на якій стояв наш пансіон, юрбу людей душ 300, які вимахували руками і щось кричали. Верховодив цією юрбою відомий в Чернігові чорносотенець грек Александров... Він з кількома людьми ввійшов до собору і через кілька хвилин вийшов із священиком і дяком, несучи аналой. Потім поставили аналой перед собором на площі і священик відслужив молебня, після чого Александров виголосив патріотичну промову. Після молебня священик повернув до собору, а юрба почала кричати: - «Бей жидов!»¹⁵.

Такою була реакція на «даровані» свободу зборів, маніфестацій і слова з боку монархічного чорносотенного руху, метою якого було «збереження самодержавства й єдиної неподільної Росії; боротьба проти революційних настроїв, поширення національно-визвольних тенденцій, здійснення докорінних перетворень у промисловості та сільському господарстві, духовному житті народу, запровадження демократичних свобод, всього того прогресивного, що могло б докорінно змінити царську імперію»¹⁶. У реальному житті ця програма консерватизму вилася насамперед в єврейські погроми. Складається враження, що їхній сценарій розроблявся одним режисером: несення царських портретів, співання гімнів, урочисті маніфестації, які закінчувалися зазвичай біля першої-ліпшої крамниці, що належала єврею¹⁷.

Наведені вище рядки зі спогадів про побиття, приниження, погроми на вулицях Чернігова у жовтні 1905 р. і поведінку місцевих властей були записані через деякий час, іноді досить значний, і при тому представниками ліберальної інтелігенції, яких можна запідозрити в упередженості. Проте виявлені документи, що з'явилися «по гарячих слідах», артикують, на нашу думку, мемуарні свідчення. У фондах Державного архіву Чернігівської області зберігся у двох ідентичних примірниках протокол надзвичайного засідання Чернігівської міської думи 24 жовтня. Один з них являє собою машинописний варіант¹⁸, котрий Дума традиційно подавала до губернського «присутствія» із земських та міських справ. Машинописний текст, густо помережений різнокольоровими олівцями різних начальників на чолі із самим губернатором, відображає тим самим всю міру їхнього обурення позицією Думи. У другому випадку маємо справу з додатком до розпочатого 22 грудня 1905 р. «дела» про судове переслідування гласних Чернігівської міської думи В.Ф.Селюка, В.М.Хижнякова, С.В.Зубка-Мокієвського, М.Д.Пухтинського, І.Л.Шрага і допущеного міським головою І.М.Соколовського за звинуваченням у наклепі та інсинуації в офіційному засіданні громадського управління в присутності сторонньої публіки¹⁹. Відтак надрукований протокол був переписаний писарем «присутствія», а можливо, канцелярії губернатора і надісланий як додаток до позову в прокуратуру. У нашій роботі ми будемо використовувати саме цей варіант.

Одразу після оголошення маніфесту і початку заворушень Дума не зібралася на засідання, про що з відвертим осудом на адресу голови говорив М.Пухтинський²⁰. 20 жовтня спроба зібратися була здійснена, але губернатор поставився до неї вкрай негативно, хоча і попередив голову М.Рудіна про застосування ним «всіх заходів» для підтримання порядку, якщо засідання буде відкрите²¹. Втім, засідання не було відкрите, і наразі нам не відомо чому.

Сам же губернатор не впорався з утриманням порядку в місті і передав його «под военную охрану» командиру Острозького полку, який просив негайно опублікувати оголошення про встановлення в Чернігові особливого режиму²². Хоча вже під час надзвичайного засідання один із присутніх, С.В.Зубок[-

Мокієвський], зауважив: «Влада передана Полковому Командиру, але завтра знову на чолі стануть ті ж особи, які не будуть захищати і будуть заохочувати. Ми знаходимося під владою тих же осіб, тому повинні клопотатися про зміну вищої адміністрації, яка благословила на безчинства. Треба звернутися з проханням, щоб була на чолі особа, котра хотіла б безпеки». Останні слова треба сприймати як пряме обвинувачення губернатора.

Події 23 жовтня у поєднанні з тривожною інформацією з повітів Чернігівщини змусила і гласних Думи діяти рішуче. Вони знали про збитки, завдані чернігівським мешканцям: у ході погрому 23 жовтня було знищено 36 «міських лавок»²³. Проте, до честі гласних міської думи, їх все-таки більше цікавив і обурював не матеріальний, а суто людський вимір і певною мірою національний аспект драматичних подій. Як зауважив на засіданні гласний В.Хижняков, «ми повинні звернутися не тільки зі словами: «бійтеся багнетів», але й зі словом просвітлення. Темна маса йде за підпалувачами, хоча в неї нема тієї інстинктивної національної ворожнечі»²⁴.

Погромні настрої у місті не зникли і після того, як влада перейшла до рук військових. Гостроту ситуації підсилювала й безпосередня загроза самим гласним. Так, М.Пухтинський повідомив, «хулігани пропонували громити садибу Шрага»²⁵. Отже, 24 жовтня 1905 р. «батьки міста» у кількості 31 особи зібралися на надзвичайне зібрання. Його постанови цілком можна трактувати як виклик владі, а протокол є не тільки цінним джерелом про події 23-24 жовтня, але й базою унікальної інформації про соціографічного характеру. Навіть на тлі багатьох інших достатньо гострих виступів він виділяється значною радикалізацією у постановці головних питань: «Хто винен?» і «Що робити?». Уперше до протоколу внесені репліки і зауваження представників від «публіки», яка таким чином стає повноправним учасником зборів. Текст нагадує не стільки засідання поважного органу, скільки мітинг у розпалі революційних подій. Всього в обговоренні ситуації взяло участь 16 гласних. Практично всі вони представляли ліве крило. О.Свечин брав слово 13 разів, М.Пухтинський - 10, В.Селюк - 9, І.Рашевський і В.Хижняков - по 7, П.Добровольський - 6, І.Шраг - 4.

Тон задав голова думи М.Рудін. Відкриваючи засідання, він заявив, що: «23 жовтня відбувся розгром єврейських магазинів і лавок, хоча розгром і не набув значних розмірів, але населення очікує, що безпорядки можуть виникнути, і це викликає його стурбованість. Заходів прийняти він не може, оскільки в його розпорядженні немає ні військової сили чи поліції, крім посиленних прохань до адміністрації нічого іншого він не міг зробити, тому він скликав Думу, щоб отримати вказівки, як убезпечити населення»²⁶. Далі розкривається власне механізм проків, здійснених М.Рудіним разом з О.Свечиним для того, щоб запобігти повторенню погромів. Але у цьому тексті привертає увагу насамперед спроба апеляції до Думи як владного органу з достатньо широкими, а головне, законними правами.

Спостереження і висновки голови суттєво доповнили гласні. В.Харченко розповів, що 23 жовтня цілий день перебував у місті і на власні очі бачив, як натовп ніс награвоване майно. «Вечором він з А.В.Верзиловим проходили через базар і бачили розгром лавки Шафран. Нас хулігани прийняли за товаришів і запрошували [до грабунку. - **Автори**], у 5 кроках стояв патруль з офіцером; він звернувся до офіцера, який підійшов до лавки, пізніше виявилось, що лавка все-таки розграбована»²⁷.

Важливо наголосити на тому, що війська, на яких влада і чимало мешканців покладали особливі сподівання у протистоянні погромникам, були вельми ненадійними. На засіданні лунали непоодинокі свідчення про активність селян навколишніх сіл. Особливо різкими були виступи негласних, тобто «публіки». Так, І.Соколовський заявив: «На березі гromлять, влада не діє. В Жеведі розгромили, влада не діє. В Локнистому у Капцевич відняли маєток і влада не діє; між Куликівкою і Горбовим погром. На київському мосту зупинено натовп народу,

який направлявся до міста: старости зганяли». Його підтримав М.Полторацький: «Він отримав із села повідомлення: селяни говорять, що особа царського походження закликала до погрому». О.Свечин підтвердив, що в селах поширювалися віддруковані на машинці прокламації²⁸. Безумовно, що царистські настрої, що ще побутували у свідомості селян, чорносотенці прагнули використати у своїх цілях. Ніхто з присутніх не заперечував факту погрому, навіть правий Г.Красовський змушений був визнати: «натовп з кладовища пішов громити на села; вони налаштовані кривожерно, чинять звірства»²⁹.

Багато хто з гласних відкрито звинувачував владу. Так, В.Хижняков, описавши «хуліганську процесію», очолювану губернатором, заявив: «Це не тільки бездіяльність влади, але й потурання»³⁰. О.Свечин підкреслив, що становище «створене всім попереднім ладом», а І.Шраг його доповнив зауваживши, що пристрасті розпалювалися упродовж багатьох років, у «Губернских ведомостях» проповідувалося цькування євреїв»³¹. Відтак становище у місті практично всі гласні оцінювали адекватно. Ті, хто не бажав «світитися», воліли мовчати або взагалі не з'явитися на засідання. Особливої переконливості та актуальності атмосфері зібрання додавали виступи і репліки представників від публіки - негласних І.Соколовського, М.Полторацького, Б.Гінзбурга, З.Моносзона, М.Вербицького-[Антиоха], А.Утевського.

Спочатку М.Рудін, виконуючи пряму вказівку губернатора, намагався обмежити участь «сторонніх», але зрештою змушений був відступитися. На жаль, їхні виступи детально не фіксувалися у протоколі. Відтак ми ніколи не дізнаємося, що конкретно повідомив у своїй промові «на тему про погроми по Росії по ідеї Плеве» А.Утевський³². Таким чином, на питання «Хто винен?», думці вустами М.Пухтинського відповіли однозначно: «Влада так діяла, щоби був погром». Обурення чиновників, які читали протокол, викликала промовиста ремарка в тексті після даної заяви: «Публіка аплодує»³³.

Важливо підкреслити, що міська громадськість висловлювала відкриту підтримку потерпілим від погромів. М.Ковалевський пригадував, як «панічі» - вихованці пансіонату - збирали кошти, щоб допомогти кравцеві Юдашкіну, який їх обшивав³⁴. Атмосфера співчуття панувала і на засіданні Думи. Хоча варто відзначити, що лунали й заклики (В.Селюк) стримати «єврейську молодь, особливо підлітків, від такої поведінки, яка дратує населення»³⁵. Така заява негайно викликала різку відповідь-протест З.Моносзона (не гласного): «Він протестує проти звинувачення єврейської молоді, вона поводитися зразково, навіть стріляла холостими патронами»³⁶. Цей епізод, з одного боку, показує, до якого загострення доходило на вулицях Чернігова, а з іншого, засвідчує, що в Думі схрещувалися різні погляди і думки.

Набагато складніше виявилось виробити дійові заходи попередження подібних злочинів, виявлення та покарання «громил», заспокоєння мешканців. Найдратівливішим виявилось питання про заснування міліції, підпорядкованої безпосередньо міській думі. Це настільки цікава і багато в чому унікальна наукова проблема, що цілком заслуговує на окремий нарис. Пропозиції гласних, окрім формування міліції, можна звести до наступного: 1) «Ми повинні користуватися гарантією організованої військової сили і просити про передачу місту поліції; 2) випустити відозву до населення, застерігаючи його не від багнетів і куль, а від ганьби; 3) негайно телеграфувати про повну бездіяльність адміністрації, яка своїми діями заохочувала погром» (В.Хижняков)³⁷; 4) «клопотатися про зміну вищої адміністрації, яка благословила на безчинства»(С.Зубок-Мокієвський)³⁸; 5) «адміністрація повинна вжити заходів до вилучення награваного майна, безкарність збуджує апетити»; звернутися до населення навколишніх сіл, просити міського голову «звернути увагу на необхідне слідство на місцях» (О.Свечин)³⁹; 6) «ухвалити текст звернення до уряду і об'єднати всі пропозиції» (В.Селюк)⁴⁰.

Міський голова вважав при цьому за потрібне наголосити, що незручно відправляти телеграму «зі скаргою на адміністрацію»⁴¹. Проте на це застереження

гласні уваги не звернули і в першій постанові прямо й відкрито звинуватили місцеву владу у бездіяльності, а відтак і потуранні погромникам: «Дума ухвалила: 1. Визнати, що погром відбувся внаслідок неправильних дій влади. 2. Просити телеграфом про передачу поліції у ведення міста. 3. Доручити комісії проектів представити доповідь про міліцію якомога швидше. 4. Просити телеграфом про дозвіл заснувати міську міліцію»⁴². Наступним кроком стало обрання комісії для підготовки текстів відозви і телеграми на ім'я С.Вітте. До складу комісії ввійшли В.Хижняков, І.Шраг, О.Свечин, В.Селюк, М.Пухтинський, К.Ходот, І.Овдеєнко, М.Фрідман⁴³. Після перерви було одногосно ухвалено текст звернення до С.Вітте: «Після побиття мирних жителів міста 17 і 18 жовтня військом і поліцією, відбувся 23 жовтня зарані очікуваний єврейський погром при бездіяльності і потуранні влади, цього дня натовп під проводом Губернатора, одержавши від нього портрет Государя, провів патріотичну маніфестацію і відслужив молебень, під час якого розпочався погром, який продовжується і сьогодні.

Міська Дума на Надзвичайному Зібранні одногосно ухвалила просити Вашу Світлість негайно передати поліцію до рук міста, дозволити організувати міліцію і провести екстрене детальне розслідування дій влади». Текст телеграми відправили негайно⁴⁴.

В.Хижняков пропонував збиратися гласним щодня. Спочатку його підтримали інші гласні, відкоригувавши відповідно час зборів. Проте зрештою відмовилися від такого режиму роботи, погодившись збиратися в разі потреби і за розпорядженням голови. Подібні постійні засідання дум відбувалися в інших містах, зокрема в Москві. Гласні і представники міської управи були притягнені до відповідальності, про що сповістила губернська газета⁴⁵. Треба думати, не випадково така «важлива» інформація потрапила на шпальти...

Варто зазначити, що вже підвечір 18 жовтня до канцелярії прем'єр-міністра Російської імперії надійшла перша телеграма про єврейський погром. Стосувалася вона подій у Ніжині⁴⁶. А вже через тиждень по тому подібних звернень стало так багато, що навіть за щирої готовності допомогти (зазначимо у дужках, що її і не було), впоратися з чорносотенним рухом було важко. Проте для губернатора О.Хвостова, очевидно, саме це звернення через його голову до найвищої посадової особи в державі стало найприкметнішим символом непокори з боку гласних губернського центру. Сам же губернатор на погроми відреагував через добу газетним оголошенням: «В виду возникших в г. Чернигове 23 октября уличных беспорядков, сопровождавшихся разгромом и разграблением толпой значительного числа еврейских магазинов и лавок, сим объявляю всем жителям города, что мною дано распоряжение полиции совместно с располагающимися в городе воинскими частями немедленно принять самые решительные меры к прекращению чинимых толпою возмутительных бесчинств и к восстановлению нарушенного порядка, при чем считаю своим долгом предупредить всех без различия вероисповеданий и сословий, что в случае вооруженного нападения одной части населения на другую мною предложено командиру 167 Острожского полка против виновных употребить в дело оружие»⁴⁷.

Про те, що відбулося на зібранні 24 жовтня, О.Хвостову, ймовірно, донесли негайно. Але офіційно протокол засідання в канцелярії присутствія у земських та міських справах отримали лише 9 листопада за підписом виконуючого обов'язки голови В.Харченка⁴⁸. Про долю міського голови М.Рудіна ми писали у попередньому нарисі⁴⁹. Він «змушений» був негайно захворіти, а потім залишити місто, щоб не потрапити у ще більшу халепу.

Невипадково, що саме протокол цього злочасного зібрання, як додаток до позову в прокуратуру, вирішив використати губернатор для судового переслідування гласних Чернігівської міської думи В.Ф.Селюка, В.М.Хижнякова, С.В.Зубка-Мокієвського, М.Д.Пухтинського, І.Л.Шрага і допущеного міським головою І.М.Соколовського за звинуваченням у наклепі та інсинуації в офіційному засіданні громадського управління у присутності сторонньої публіки⁵⁰.

Очевидно, до підготовки скарги був залучений і Я.Ф.Боголюбов - незмінний член губернського «присутствія», який, по суті, опікувався Думою. Збереглося цікаве свідчення його зондажу - приватний лист від якогось правника (підпис нерозбірливий): «Вельмишановний Якове Федоровичу! Повертаю протокол засідання Думи. Він малограмотний і являє собою щось подібне до записок божевільного; але складу злочину [два слова нерозбірливо], я не бачу в описі розмов гласних і негласних»⁵¹. Обережність юридичного консультанта стане особливо виразною, коли зазначити, що з п'яти звинувачуваних, четверо (крім В.Хижнякова) - кваліфіковані й досвідчені юристи. Ще один цікавий штрих, який добре ілюструє тогочасну атмосферу: у чернетці позову фігурує прізвище О.Свечина, але в остаточному варіанті його немає, воно закреслене темним олівцем⁵². Очевидно, губернатору порадили не зачіпати впливового губернського діяча.

Справа про наклеп остаточно визріла в двадцятих числах грудня, але ніякого позитивного наслідку для губернатора не мала. Підготовлена 22 грудня 1905 р., вона того ж дня і скінчилася резолюцією прокурора Чернігівського окружного суду: «Переговорити з п. Губернатором»⁵³. Про що говорили між собою два високопоставлених чиновники, можна тільки здогадуватися, проте ймовірно припустити, що прокурор переконав губернатора відкликати свій позов. Останній згодився і став «дотискувати» непокірних думців іншими методами.

Підсумовуючи аналізові засідання Чернігівської міської думи 24 жовтня, яке, на нашу думку, адекватно відображало вкрай складну ситуацію, що склалася у місті, можна стверджувати: нові тенденції, які вирізилися у рутинній діяльності міської думи у 1905 р., цілком можна кваліфікувати як революційний виступ, виклик всесильному губернаторові, а відтак опосередковано і системі державної влади, яку він репрезентував. Це - по-перше. По-друге, у виступах гласних і резолюціях думи спостерігаються ознаки непокори і спроби захистити себе та мешканців міста від сваволі чорної сотні попри коронну владу, тобто швидко формуються ознаки усвідомлення своєї громадської сили. По-третє, авторитетні представники гласних різко засуджують антисемітські настрої, які при сприятливих умовах можуть вилитися у криваві безчинства. По-четверте, різко зростає питома вага виступів на політичні теми. Виборні представники невеликого, по суті, міста прагнули бути почутими у столиці, не вагаючись, звертаються до найвищих урядовців у державі. Нарешті, і це дуже важливо підкреслити, у людей з досить високим соціальним статусом зникає страх перед всесильним губернатором, поліцією тощо. Населення міста активно підтримує гласних: їхні засідання проходять у переповненому залі. При повній відсутності інформації у пресі всі бажаючі могли дізнатися, хто і що говорив у думі. Публіка стає важливою складовою частиною протистояння. Гласні, принаймні, їхнє ліве крило, усвідомлюють і активно використовують своє право говорити від імені виборців. У них формується ядро ораторів - визнаних речників цього крила.

Джерела та література:

1 Див.: Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 27 - 35.

2 Пичета В. Городская реформа 1870 г. // Три века: Россия от смуты до нашего времени: Ист. сборник / Под ред. В.В.Каллаша. - М., 1913. - Т. VI. - С. 178 - 179.

3 Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 р. // Україна: Науковий двохмісячник українознавства. - 1925. - Кн. 4 (14). - С. 57.

4 Дроздов О. Як «зустрічали» на Чернігівщині «конституцію» 1905 року // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. - К., 1928. - С. 518. У наш час В.Симоненко детально з'ясував хід подій у цьому місті, наголосивши, що «апогеєм діяльності чорносотенців була присяга на вірність царю студентів і взагалі міської інтелігенції біля Миколаївського собору». Юнаків ловили, змушували ставати навколішки «в ніжниську осінню грязюку і цілувати портрет царя» (Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині // Сіверянський літопис. - 1997. - № 1 - 2. - С. 121.).

5 Витте С.Ю. Воспоминания. - М., 1960. - Т. 3. - С. 333.

6 Милоков П.Н. Воспоминания. - М., 1991. - С.209.

- 7 Грушевський М. Люстрована історія України. - К., 1990. - С. 518.
- 8 Коцюбинський М. Твори в семи томах. - К., 1975. - Т. 6: Листи (1905 - 1909). - С. 41.
- 9 Русова С. Мемуари. Щоденник. - К., 2004. - С. 177 - 178.
- 10 І.Л.Шраг: Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 50.
- 11 Черниговские Губернские Ведомости (далее - ЧГВ) - 1905. - № 221 (18 октября). - Часть неоф.
- 12 І.Л.Шраг: Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 50 - 51.
- 13 Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. - Петроград, 1916. - С.249.
- 14 Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901 - 1914). - Вінніпег, Манітоба, 1949. - С. 72.
- 15 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. - Іннсбрук, 1960. - С. 68 - 69.
- 16 Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. - 1999.- № 3. - С. 63.
- 17 У статистичі кількості погромів Чернігівщина посідала перше місце серед українських губерній. У жовтні 1905 р. тут зафіксовано 90 випадків. На другому місці була Київська губернія - 45 погромів (Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. // Укр. іст. журнал. - 1999.- № 3. - С. 64). За іншими підрахунками, кількість погромів на Чернігівщині сягнула 222 (Морозова Г. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. - 1998. - № 6. - С. 127 - 135).
- 18 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 337 - 346.
- 19 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 20 Там само. - Арк. 10 зв.
- 21 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 332 зв.
- 22 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 3.
- 23 ДАЧО. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 65. - Арк. 19.
- 24 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 4 зв.
- 25 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 12 зв.
- 26 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 3.
- 27 Там само. - Арк. 7 - 7 зв.
- 28 Там само. - Арк. 7.
- 29 Там само. - Арк. 11 - 11 зв.
- 30 Там само. - Арк. 5.
- 31 Там само. - Арк. 8.
- 32 Там само. - Арк. 12 зв.
- 33 Там само. - Спр. 1515. - Арк. 342.
- 34 Ковалевський М. Назв. праця. - С. 70.
- 35 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 9 зв.
- 36 Там само. - Арк. 10.
- 37 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 5 - 5 зв.
- 38 Там само. - Арк. 6.
- 39 Там само. - Арк. 7 зв., 9 - 9 зв.
- 40 Там само.
- 41 Там само. - Арк. 8 зв.
- 42 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 9.
- 43 Там само. - Арк. 9 зв.
- 44 Там само. - Арк. 13 - 13 зв.
- 45 ЧГВ. - 1905. - № 227 (27 октября). - Часть неоф.
- 46 Миндлин А.Б. Политика С.Ю.Витте по еврейскому вопросу // Вопросы истории. - 2004. - № 4. - С. 127.
- 47 ЧГВ. - 1905. - № 225 (25 октября). - Часть неоф.
- 48 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 334.
- 49 Демченко Т. Назв. праця. - С. 33 - 34.
- 50 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 51 Там само. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 336.
- 52 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 2.
- 53 Там само. - Спр. 1620. - Арк. 8 зв.

